

KARŞILAŞTIRMA YÖNTEMİNDE ZAMAN ve MEKAN BOYUTLARI

Prof. Dr. Coşkun SAN*

1- Karşılaştırma Yönteminin Önemi :

Karşılaştırma bir yöntem olarak antik çağlardan günümüze dek önemini koruyan belli başlı bilimsel yaklaşımlardan biridir. Karşılaştırma yöntemi gerçekten bilgi kuramı açısından olduğu kadar, tarih incelemeleri bakımından da son derece önemli bir yer tutmaktadır. Giderek denebilir ki, tarih bilimi tümüyle öncelikle zaman, ama birçok kez de mekan boyutundaki karşılaştırmalardan oluşmaktadır.

En eski bilim dallarından olan felsefe ve tarih yanında, bu bilim dallarından doğan ya da bunlardan bağımsız bir biçimde ortaya çıkan diğer toplumsal bilimlerde ve özellikle toplumbilimde karşılaştırma yönteminin yaşamsal önemi, tartışma konusu bile yapılamaz. Kaldı ki, karşılaştırma birçok doğabilim dalında da sık sık başvurulan bir yöntemdir.

Toplumsal bilim dalları arasında oldukça gecikerek bağımsızlığını kazanan ve ancak 19. yy. ortalarından başlayarak kendine özgü kuram ve yöntemlere yavaş yavaş kavuşabilen toplumbilim, başlangıçta toplumları tek yönlü bir gelişim çizgisi üzerinde incelemeye ve açıklamaya çalışmıştır. Gerçekten de ister Comte, ister Hegel ve Marx ya da Spencer'in yaklaşımları olsun, tüm bu bilim adamlarının, değişik toplumları bir bütün olarak, ayrıca söz konusu toplumlarda gözlenen kimi olgu ve olayları karşılaştırmalı bir biçimde beşimlediklerini görmekteyiz. Adı geçen bilim adamlarının ve benzerlerinin toplum karşılaştırmaları sonucunda, belli bir "ilerleme" ölçütü çerçevesinde farklı toplumlar ile bu toplumlarda gözlenen olgu ve olayları, değer yargılarına vararak sınıflandırdıklarını da unutmamak gerekir.¹

Toplumsal yapının bütünlüğü, ayrıca çeşitli yapısal ögeler arasındaki işlevsel üst ve alt yapıların neden-sonuç ilişkilerine dayalı bağımlılıkları konusunda bilim dünyasında en çok etki yaratan çalışmalar, bilindiği gibi Marx'cıl okullarca ortaya atılan kuramlardır.

* A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi

¹Bouman, P.J., Grundlagen der Soziologie, Stuttgart 1968, s. 4 vd.

Öte yandan 19. yy.'da başka toplumsal bilim dallarında da karşılaştırma yönteminin neredeyse bir bilimsel "moda" kimliğine büründüğünü, özellikle belli akademik derecelere yükselmek için gerekli olan doktora ve doçentlik tezlerinin karşılaştırma yöntemine yer verdikleri ölçüde başarılı sayıldıkları da gözden uzak tutulmamalıdır. Söz gelimi, karşılaştırmalı hukuk, karşılaştırmalı ruhbilim, karşılaştırmalı dinbilim, karşılaştırmalı dil araştırmaları v.b. hep bu dönemin ürünleri olarak karşımıza çıkar. Görece olarak daha karmaşık bir nitelik gösteren aile, devlet, ekonomi gibi olgular da, insanlık tarihinin bilinebilen başlangıcından o günlere dek karşılaştırılarak açıklanmaya çalışılmış, bu amaca yetkin bir biçimde ulaşabilmek için de, başlığında "KARŞILAŞTIRMALI" sözcüğü yer alan enstitüler kurulmuş, dergiler yayınlanmıştır.

Ne var ki, bu aşamada karşılaştırma yönteminin, genellikle zaman ve mekan boyutlarında oluşturulması zorunlu ölçütler gözardı edilerek, keyfi bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. Başka bir deyişle, 19. yy.'ın toplumsal olgu ve olaylarının ışığında oluşturulan kavramların ve bunlara dayalı sınıflandırmaların, söz gelimi antik yunan toplumunun tümüyle farklı toplumsal gerçeğini açıklamada sözde ölçütler olarak kullanılması, bilimsel açıdan savunulamıyacak yanlış değerlendirmelere yol açmıştır.

Zaman boyutunun savsaklanması sonucu ortaya çıkan bu çarpıklık, mekan boyutunda da kendini göstermekten geri kalmamıştır.² Söz gelimi, rönesans-reform-aydınlanma çizgisinde gelişen bir batı toplumunda, söz konusu toplumun somut toplumsal gerçeklerine dayalı olarak oluşturulan kavram ve sınıflandırmalara, henüz dünyasallaşmamış bir zamandaş toplumun açıklanmasında başvurulması, eklele sıvı ölçmeye kalkışmaktan çok farklı sonuçlar doğurmamıştır.

2- Karşılaştırma Yönteminin Bilimselleşmesi :

Karşılaştırma yönteminin aşırı pozitivist yaklaşımlardan uzaklaştırılarak, sağlıklı ve güvenilir bir bilimsel yonteme dönüştürülmesinde, özellikle Durkheim'in katkıları yadsınamaz. Gerçekten de Durkheim, karşılaştırmanın (kendine özgü deyişle "dolaylı deney") toplumbilimsel açıklamalar bakımından en uygun yöntem olduğunu ileri sürmektedir³. Daha da önemlisi Durkheim, Comte'çu geleneğe karşı çıkarak, az-çok karmaşık nitelikteki bir toplumsal olgunun, tüm toplumsal yapılarıdaki genel oluşumu izlenmedikçe açıklanamıyacağını kesin bir biçimde ortaya koymaktadır. Buradaki "açıklama" sözcüğünün "betimleme" ile aynı ya da benzer anlamda kullanılmadığı kesinlikle gözden kaçırılmamalıdır. Durkheim'in nerdeyse bir devrim yaratan bir diğer katkısı da "toplumsal olgu" kavramını tanımlamasıdır. Söz konusu tanımlamada "karşılaştırılabilirliğin" kuralları geliştirilmiş ve her somut olayda karşılaştırma yöntemi açısından elverişli olgu dizileri oluşturulmuştur. Durkheim'a göre toplumsal olgular ya belli bir zaman dilimindeki tek bir topluma dayandırılarak açıklanmaya çalışılmalı ("İntihar" incelemesinde denediği gibi) ya da farklı toplumlar ve zamanlar açısından karşılaştırılmalıdır (Durkheim bu konuda "patriyarkal aile yapısı"nın gelişimini örnek olarak vermekte ve tam anlamıyla geçerli bir toplumbilimsel açıklama için, başka zamandaş toplumlardaki gelişmelerin de göz önünde tutulması gerektiğini vurgulamaktadır).

²Schrader, A., Einführung in die empirische Sozialforschung, Stuttgart 1971, s. 129 vd.

³Durkheim, E., Regeln der soziologischen Methode, 5. Basım, Darmstadt und Neuwied 1976, s. 165 vd.

Durkheim'in karşılaştırma yöntemini, zaman ve mekan boyutları açısından güvenilir bilimsel sonuçlara ulaştırabilecek bir yörüngeye oturtmuş olması, kuşkusuz toplumbilimde devrimsel bir önem taşımaktadır. Artık söz gelimi, antik Yunan'daki herhangi bir toplumsal olgu ile günümüz Hindistan'ındaki benzer bir toplumsal olgunun karşılaştırılamıyacağı, yani hem zaman hem mekan boyutu oynak tutularak yapılmaya çalışılan sözde karşılaştırmaların bilimsel sayılamıyacağı açıklıkla ortaya çıkmıştır.

Karşılaştırma yönteminin bilimselleştirilmesine, özellikle 20. yy. başlarında "alman tarihçi okulu"nun toplumbilimde başlattığı yöntem tartışmaları çerçevesinde, Max Weber'in yaptığı katkıları da anımsamak yerinde olur. Weber, toplumsal olguların zaman ve mekan boyutlarında ayrı ayrı karşılaştırılmalarının zorunlu, ancak yeterli olmadığını, ayrıca söz konusu olguların tanımlandığı toplumların birer toplumsal bütün olarak karşılaştırılıp "yorumlanmaları" gerektiğini ileri sürmektedir. Daha açık bir anlatımla, amaç sınırlı toplumsal olguları tanımlayıp yorumlamak değil, belki bu yolla belli bir toplumun bütününe karşılaştırma yöntemiyle yorumlamaya çalışmaktır. Görüldüğü gibi bu yaklaşım, yetersiz parçasal açıklamalara (belki de betimlemelere) dayanıp tek yönlü evrim eğrileri bularak, toplumsal bütünü sözde açıklanmasından (Marx'cil yaklaşımlar) ya da toplumsal gerçekliğin bütünden kopartılarak tek tek olgu ve olaylar düzleminde parçalanmasından (amerikancı hiper görgül yaklaşımlar) çok farklı bir tutumu sergilemektedir. Söz gelimi Weber, din sosyolojisi araştırmalarında evrensel dinleri birbirleriyle karşılaştırmaktan çok, hangi dinlerin hangi toplumsal yapılarda ortaya çıktıklarını irdelemeye yönelmektedir. Gene Weber, benzer bir biçimde belli bir toplumdaki ekonomik, hukuksal ya da siyasal olguları karşılaştırmalı olarak açıklar ve yorumlarken, söz konusu tek tek olguları yalıtılmış bir çerçevede değil, tersine toplumun bütününe açıklamada başvurulması zorunlu yaklaşımlar olarak ele almaktadır.

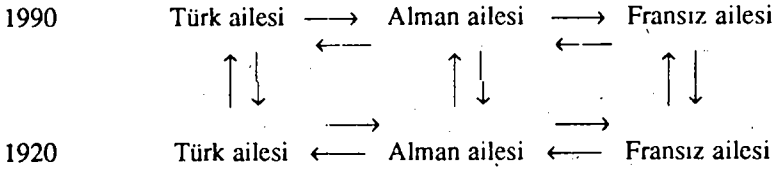
Weber'in karşılaştırma yönteminin bilimselleştirilmesindeki en önemli katkısı ise, kuşkusuz kendinden önceki bilim adamlarından etkilenmekle birlikte, yeniden oluşturduğu ideal (saf) tipleri kavramsallaştırmasında yatmaktadır. Çünkü Weber'in ideal tipleri, belli bir zaman ve mekan boyutunda oluşturulan ölçütlerdir ama, bir kez oluşturulduktan sonra sonsuza dek varlıklarını sürdüremezler. Tersine zaman ve mekan koşullarına göre söz konusu ideal tiplerin gözden geçirilmesi, gerekirse yeniden oluşturulması zorunludur⁴. Weber'in bu konudaki ödünsüz tutumu, farklı toplumlardaki benzer toplumsal olguların "karşılaştırılabilirliğini" keyfilikten daha açıkcası, çifte standarttan kurtararak, güvenilir bilimsel temellere oturtmuştur.

Gerçekten de Weber, her belli toplumsal olayda zaman ve/veya mekan boyutlarına göre karşılaştırma ölçütlerinin oluşturulması, böylece karşılaştırmanın hangi bakış açısından yapılabileceğinin açıklıkla ortaya konması gerektiğini savunmaktadır.

Özellikle I. Dünya Savaşından sonra belirginleşmeye başlayan ve bu anlamda yeni sayılabilecek çoğulcu-döngüsel tarih görüşü, karşılaştırmalı toplumbilimsel araştırmalara farklı bir boyut katmıştır. Başlıca O. Spengler, A. Toynbee ve A. Weber gibi bilim adamlarınca savunulan bu yaklaşıma göre, insanlık tarihindeki sosyo-kültürel olaylar, tek bir çizgi üzerinde ve birbiri ardından gelmemekte, görece olarak kendi içine kapanık ve bağımsız sosyo-kültürel çevrelerin hem birbirlerini izleyerek hem de yanyana varolmaları

⁴Weber, M., Methodologische Schriften, Frankfurt/M. 1968, s. 65 vd.

ile oluşmaktadır. Bu nedenle, birbirinden farklı sosyo-kültürel çevrelerin (toplumların) kendi içlerinde ve zaman boyutunda incelenmeleri, tek tek toplumlardaki tipik düzenliliklerin ortaya konmasını sağlayabilir. Başka bir anlatımla, her toplum kendine özgü ve özünde tek olan bir zaman döngüsü (zyklus) gösterir ki, bu döngünün başlangıç, orta ve geç zaman dilimlerini birbirinden ayırdetmek mümkündür. İşte bu nedenle, kendi içinde bir bütün oluşturan her sosyo-kültürel çevrenin gene kendine özgü zaman ritmi boyutunda incelenmesi gerekir. Daha açık bir deyişle, farklı sosyo-kültürel çevrelerin zamandaş olgu ve olayları yalnızca yatay bir çizgi üzerindeki değil, ayrıca söz konusu olgu ve olayların her sosyo-kültürel çevrenin zaman ritmi içindeki dikey oluşumu da dikkate alınmalıdır⁵. Burada KARŞILAŞTIRMA yöntemi hem değişik sosyo-kültürel çevreler arasında yatay hem de aynı sosyo-kültürel çevre içinde dikey olarak uygulanmaktadır. Bir şema ile gösterirsek :

Bu tür bir yaklaşım, örneğimizde görüldüğü gibi belli bir tarihteki (1990) değişik toplumlarda bulunan ailelerin bir enstantanesini vermekten öte, ortaya çıkması olası farklılıkların hangi nedenlerden dolayı oluştuğunu da anlamaya ve açıklamaya yarayacak ipuçları verebilir. Başka bir deyişle, bir olgu niteliğindeki aile kurumu, yalnızca zamanın yapay olarak dondurulduğu belli bir tarihteki (örneğimizde 1990) durumuna göre değil, ayrıca geriye doğru belli bir zaman dilimi (1990-1920) içindeki ritmik devinimlerine göre de daha anlamlı ve bilimsel bir karşılaştırmaya olanak sağlayacak biçimde irdelenebilir.

Ne var ki, kuramsal açıdan oldukça doyurucu bir yöntem izlenimi bırakan bu tür bir yaklaşımın, uygulamada kendi içinde aşılması gereken kimi güçlükleri de barındıracağı gözden uzak tutulmamalıdır. Öncelikle kendi içinde bir bütün oluşturan her bir sosyo-kültürel çevrede, incelenecek olguların bir örnek araştırma teknikleri ile irdelenmesi gerekir. Oysa, birbirinden temelden farklı toplumlarda aynı araştırma teknikleri, elde edilmesi beklenen doğru bilimsel sonuçlar için elverişli olmayabilir. Sonra toplumsal olgular, belli bir büyüklük ve karmaşıklıkta sosyo-kültürel çevrelerde önemli iç farklılıklar da gösterebilirler. Bu ve buna benzer güçlükler nedeniyle, söz konusu yaklaşımın ancak karmaşık bir nitelik göstermeyen, yalın ve mikro düzeydeki olguların yatay ve dikey karşılaştırmalarında verimli olabileceği düşünülebilir.

Günümüzde giderek daha yaygın bir uygulama alanı bulan yaklaşım ise, sosyo-kültürel çevrelerin yapısal-işlevsel açıdan ele alınarak irdelenmeleridir. Ancak söz konusu sistem yaklaşımının pratiğe aktarılması için mutlaka şu aşamalar ve ölçütlerin gözönünde bulundurulması zorunludur:

⁵Brodersen, A., Vergleichende Methode, in: Wörterbuch der Soziologie 2.Band, Stuttgart 1969. s. 1237

a- Her toplum, kendine özgü bir biçimde yapılaşmış bir bütün anlamında, bir sistem olarak kabul edilmelidir. Bu nedenle toplumlar, içlerindeki olgu ve olayların aritmetik toplamı olarak değil, söz konusu olgu ve olayların işlevsel etkileşimlerinin ortaya çıkardığı bir kaplamsal (global) yapı olarak anlaşılmalıdır. Daha açık bir deyişle, sisteme ilişkin anlamlı bilimsel sonuçlara varabilmek için, sistemin nasıl çalıştığı, tek tek kurumların gerçekten hangi işlevleri yerine getirdiği ya da getirmesi gerektiği sorularına, doyurucu yanıtlar verilebilmelidir.

b- Kendi içinde bir bütün oluşturan sosyo-kültürel sistemlerin kavranabilmesi ve açıklanabilmesi için, elverişli yöntem araçlarının geliştirilmesi kaçınılmaz bir zorunluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırılacak olgu ve olaylara uygun ideal (saf) tiplerin oluşturulması ve zaman zaman gözden geçirilerek gerekli düzeltmelerin yapılması, bu zorunluğun bir sonucudur. (Söz gelimi, başlangıçta endüstri toplumları ve az gelişmiş toplumlar ikili ideal tipi kullanırken, zaman içinde bu tiplendirmenin yetersizliği ortaya çıkmış ve bu kez, endüstri ötesi-endüstrileşmiş-geçiş-gelişmekte olan toplumlar tarzında dörtlü bir tipoloji ortaya aulmuştur).

c- Üçüncü bir aşama olarak, karşılaştırmaya konu edilecek tek tek sistemlerin (sosyo-kültürel çevreler, toplumlar) kendi somut bütünlükleri içinde görgül açıdan araştırılması gerekmektedir. Ne var ki, görgül sonuçların yalın bir betimleden öte bir anlam taşıyabilmeleri için, mutlaka özenli ve karşılaştırmalı bir biçimde yorumlanmaları da kaçınılmazdır.

d- En son aşamada ise, tek tek toplumsal alan ve olguların ayrıntılı bir biçimde irdelenmesi, olabildiğince sınıflandırılması ve kendi içlerinde karşılaştırılması gerekir. Tek tek toplumsal alanlar başlıca siyasal, hukuksal, ekonomik ve dinsel yapılar anlamında, olgular ise aile, kent, teknoloji v.b. şeklinde algılanmalıdır. Toplumun temel alanları ile çeşitli olgular arasındaki karşılaştırmaya gelince, söz konusu yaklaşım tek tek alanların ve olguların birbirlerinden soyutlanmış bir biçimde değil, tersine birbirleriyle işlevsel ilişki ve bağımlılıkları açısından da ele alınmalıdır⁶. Bir örnek vermek gerekirse: "Dar Nil vadisinde yerleşim yerleri ancak ayrıksı durumlarda ırmak yolundan 3 km. den daha fazla bir uzaklıkta buldukları için, tekerlekli araçlar, söz gelimi Kuzey Suriye'nin doğal su yolları bulunmayan bozkırlarına oranla daha az yararlı idiler. Bu nedenle, Kuzey Suriye'de tekerlekli araçların Mısır'dan yaklaşık 1500 yıl önce kullanıma girmiş olması, kesinlikle Mısır'ın Suriye'den daha geri olduğu anlamına gelmez"⁷.

Sonuç :

Görüldüğü gibi karşılaştırma yöntemi, zaman ve mekan boyutları savsaklanarak, "karşılaştırılabilirlik" ölçülmeksizin, karşılaştırma için gerekli ideal tipler, sosyo-kültürel çevrelerin kendi özgün yapıları ve işlevleri gözardı edilerek kullanılmaz. Tersine davranış, keyfiliğe, çifte standartların ve stereotiplerin doğumuna neden olur ve sokakta ya da kahvehane köşelerinde yapılan sözde karşılaştırma ya da benzetmelerden başka birşeye benzemez. Bu tür tutumların, hele bilim ya da bilimsellik adına benimsenmesi, aldatmacadan öte bilime karşı işlenmiş bir suç oluşturur.

⁶Brodersen, a.g.e., s. 1237-1238

⁷Childe, V. Gordon, Social Evolution, s. 14 vd.